

พระสาวกกับบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา*

DISCIPLES AND THEIR ROLE IN PROPAGATION BUDDHISM

พระศุภชาติ (ธมฺมิสฺสโร) ลำสียงษ์¹, ปัญณพงศ์ วงศ์ณาศรี², ประณพัชญ์ จิตรจำนง³

และ จิราภรณ์ ชูชำนาญ⁴

PhraSupachat (Tummissaro) samreewong¹, Punnapong wongnasi², Pannaphat Jitjumnong³and Jiraphon choochamnan⁴

¹⁻⁴มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีธรรมาสโกราช

¹⁻⁴Mahamakut Buddhist University Srithammasokkarat Campus, Thailand

Corresponding author E-mail: Sodajedd@gmail.com

Received 7 March 2024; Revised 19 March 2024; Accepted 26 April 2024

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องพระสาวกกับบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวกในสมัยพุทธกาลและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยหลังพุทธกาลพบว่าวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์สาวก บุตรและพระโมคคัลลานะทางด้านของพระสาวกบุตรนั้นก็มีความชำนาญในด้านปัญญาและในส่วนของการพระโมคคัลลานะนั้นก็มีความชำนาญทางด้านฤทธิ์ถึงขั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายกย่องทั้งสองให้เป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้ายและเบื้องขวา และสามารถทำให้ผู้คนเกิดความเชื่อและความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากและในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลนั้นทั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพุทธบริษัททั้ง 4 ได้เริ่มทำการสร้างพื้นฐานที่มั่นคงของศาสนาพุทธไว้แล้วตามหลักพระรัตนตรัยนั่นคือความจริงของการพ้นทุกข์ที่พิสูจน์ได้และให้ผลได้จริง ปัจจุบันนี้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญยิ่ง ต่อความดำรงและมั่นคงใน

* พระศกขาทิ (ธมมิสสร) สำลิวงษ์, ปญณพทัง วงศณาศรี, ปรรณพพัณญ์ จิตรจำนง และ จิราภรณ์ ชุขานาญ. (2567). พระสาวก

กัปปทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. วารสารรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 4(2), 152-164.

PhraSupachat (Tummissaro) samreewong, Punnapong wongnasi, Pannaphat Jitjumnong and Jiraphon

Mahamakut Buddhist University, 4(2), 152-164.:

DOI: <https://doi.org/10.1002/for>

<https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jpsmbu/index>

พระพุทธศาสนา และนับเป็นภารกิจโดยตรงของพระภิกษุพุทธสาวกในพระพุทธศาสนาที่เมื่อได้ทำหน้าที่ของตนให้บริบูรณ์ด้วยการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยแล้วนั้นจนแตกฉานและประพฤติปฏิบัติตามหลักของพระธรรมวินัยที่ศึกษามาจนมีภูมิรู้ภูมิธรรมเข้มแข็งแล้ว ต้องอุทิศตนและทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาและด้วยรูปแบบวิธีการต่าง ๆ เช่น การแสดงธรรม การบรรยายธรรม การสนทนาธรรม ตลอดจนการปฏิบัติธรรมการปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นแบบอย่าง โดยจัดเป็นงานที่มีความสำคัญยิ่งต่อความดำรงยั่งยืนมั่นคงอยู่ในพระพุทธศาสนานับตั้งแต่สมัยพุทธกาลจวบจนปัจจุบัน

คำสำคัญ: พระสาวก, บทบาท, การเผยแผ่พระพุทธศาสนา

Abstract

The academic article on disciples and their role in the propagation of Buddhism aims to study the role and method of propagating Buddhism of the disciples in the Buddha's time and the propagation of Buddhism in the post-Buddhist period. It was found that the methods of propagating Buddhism of the monks Sariputta and Moggallana, on the side of Sariputta, were skilled in wisdom, and on the part of Moggallana, they were skilled in power, reaching the level of Buddhahood. You exalt them as apostles on your left and on your right. and was able to cause a large number of people to have faith and faith in Buddhism, and in the propagation of Buddhism during the Buddha's time, both the Lord Buddha and the Four Buddhists had already begun to build a solid foundation of Buddhism. The principle of the Triple Gem is the truth of freedom from suffering that can be proven and has real results. Nowadays, the propagation of Buddhism is very important. To the existence and stability of Buddhism And it is considered a direct mission of the Buddhist monks and disciples of Buddhism who, when they have fulfilled their duties by studying and studying the Dhamma and Vinaya until they are proficient and act according to the principles of the Dhamma and Vinaya that they have studied until they have knowledge. The natural landscape is strong. Must be dedicated

and responsible for propagating Buddhism and using various methods such as sermons, sermons, sermons, and practicing samatha vipassana meditation as an example. It is classified as a work of great importance for the sustainability and stability of the Buddha religion since the Buddha's time until the present.

Keywords : Disciples, Role, Propagation Of Buddhism

ความหมายของพระสาวก

พระสาวก หมายถึงคำในศาสนาพุทธศาสนาซึ่งใช้เพื่ออธิบายบุคคลที่มีการตัดสินใจที่จะเข้าสู่การเป็นผู้ตามคำสอนและคำแนะนำของพระพุทธเจ้าอย่างเต็มที่ พระสาวกมักจะมีการปฏิบัติธรรมตามปรัชญาพุทธศาสนาอย่างจริงจังและเต็มที่ พวกเขาทำกรรม ฝึกสมาธิ และแสวงหาความสงบใจผ่านทาง การสำนึกในทุกๆ วัน พระสาวกมักจะอาศัยอยู่ในสงฆ์หรือวัด และเป็นตัวอย่างที่ดีในการให้คำแนะนำและส่งเสริมให้ผู้คนปฏิบัติธรรมและเดินตามทางของพระพุทธศาสนา (พระประยูร อาจิณฺณธมฺโม, 2564)

ทั้งนี้คำว่า พระสาวก มักมีความสำคัญในชุมชนพุทธศาสนา และมักถูกเคารพเป็นอย่างสูง พระสาวกมักจะเป็นผู้ฝึกสอนสำคัญในวัดหรือสงฆ์ และเป็นแหล่งกำเนิดความเข้มแข็งทางศาสนาและจิตใจสำหรับผู้ที่ต้องการเข้าถึงความรู้และปรัชญาของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น บางครั้งพระสาวกยังเป็นผู้นำชุมชนหรือชุมชนที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ด้วย โดยมักมีความรับผิดชอบในการดูแลและส่งเสริมส่วนหนึ่งของสังคม การเป็นพระสาวกมักจะถือเป็นการเสริมแรงให้กับพระพุทธศาสนาและชุมชนในระยะยาวโดยรวม และมีผลกระทบต่อความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนในด้านต่างๆ อย่างเช่น สุขภาพจิต ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และความสงบเรียบร้อยในสังคมและประเทศชาติ

สรุปได้ว่า พระสาวกคือบุคคลในศาสนาพุทธศาสนาที่มีบทบาทสำคัญในการฝึกฝนและสอนให้ผู้ศรัทธาปฏิบัติธรรมตามปรัชญาของพระพุทธศาสนา พระสาวกมักจะตั้งอยู่ในสงฆ์หรือวัดและมีการตัดสินใจที่จะปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังและเต็มที่ พวกเขาเป็นตัวอย่างที่ดีในการให้คำแนะนำและส่งเสริมให้ผู้คนปฏิบัติธรรมและเดินตามทางของพระพุทธศาสนาอย่างมีสมาธิ ความเข้มแข็งทางศาสนาและจิตใจของพระสาวกมักจะเป็นแรงบันดาลใจสำคัญในการก่อให้เกิดความสงบและความเจริญรุ่งเรืองในชุมชนและสังคมในระยะยาว

บทบาทพระสาวก

บทบาทของพระสาวกเป็นสำคัญอย่างมากในการรักษาและพัฒนาศาสนาพุทธศาสนา และสร้างสังคมที่มีความสงบและเจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน (รัชนิ วรรณประเสริฐ, 2563) ดังนี้

1) การศึกษาและสอน พระสาวกมีหน้าที่ในการสอนปรัชญาและศาสนาพุทธให้แก่ผู้ตาม พวกเขาเป็นที่เคารพและเป็นแหล่งศึกษาสำคัญที่ช่วยให้ผู้ที่สนใจได้รับความรู้เกี่ยวกับทางปฏิบัติธรรมและปรัชญาของพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

2) การฝึกสมาธิและธรรม พระสาวกมักจะเป็นผู้ฝึกสอนในการปฏิบัติสมาธิและธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการรับรู้ในศาสนาพุทธศาสนา

3) การให้คำปรึกษาและการสนับสนุน พระสาวกมักจะเป็นคนที่คนสามารถเข้ามาปรึกษาเรื่องปัญหาทั้งทางศาสนาและทางส่วนตัวได้ พวกเขาให้คำแนะนำและสนับสนุนในการแก้ไขปัญหาและต้องการให้ความเข้าใจในด้านต่าง ๆ

4) การเป็นตัวอย่าง พระสาวกมักจะเป็นตัวอย่างที่ดีในการปฏิบัติธรรมตามปรัชญาของพระพุทธศาสนา พวกเขาเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้ที่ตามติดสอบถามและให้คำแนะนำในการเดินทางสู่ความสงบและความสุขในชีวิตทุกวัน

5) การบำบัดและการทำความดี พระสาวกมักจะมีบทบาทในการช่วยเหลือผู้ประสบภัยและผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือ พวกเขาเป็นผู้ที่ให้ความร่วมมือในกิจกรรมทางสังคมและการทำความดีต่อสังคม

6) การอนุรักษ์วัฒนธรรม พระสาวกมีบทบาทในการอนุรักษ์และส่งเสริมวัฒนธรรมพุทธศาสนาในชุมชนและสังคม พวกเขาช่วยให้การศึกษาและปฏิบัติธรรมพุทธศาสนายั่งยืนและสืบทอดต่อไปในรุ่นต่อไป

พระสาวกกับบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเป็นหนึ่งในศาสนาที่มีคนนับถือมากที่สุดในโลกโดยมีจำนวนประมาณ 500 ล้านคน ทั่วโลกซึ่งพระพุทธศาสนานั้นแบ่งออกเป็นสองนิกายหลัก ได้แก่ นิกายเถรวาทและนิกายมหายาน โดยนิกายเถรวาทมีผู้นับถือส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียตะวันออกเฉียง ส่วนนิกายมหายานมีผู้นับถือส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกและเอเชียกลาง พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีหลักธรรมคำสอนที่เน้นถึงความสำคัญของการหลุดพ้นจากทุกข์ โดยพระพุทธเจ้าได้สอนว่า ทุกข์เกิดจากกิเลส กิเลสเกิดจากความไม่รู้หนทางแห่งการหลุดพ้น

จากทุกซ์ คือ การดับกิเลส ที่ประชาชนทั่วไปสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ยกตัวอย่างหลักธรรมคำสอนที่สำคัญเช่น อริยสัจ 4, อธิปาท 4, และ มรรค 8 ซึ่งหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเป็นส่วนประกอบสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวกในสมัยพุทธกาล ที่เป็นไปอย่างเรียบง่ายและค่อยเป็นค่อยไป โดยอาศัยภิกษุเป็นสื่อกลางในการเผยแผ่ธรรมะ โดยภิกษุจะเดินทางไปเผยแผ่ธรรมะตามหมู่บ้านต่างๆหรือเมืองต่างๆในชมพูทวีป โดยเทศนาธรรมและตอบคำถามของผู้ที่สนใจเป็นต้น

พระภิกษุจึงเป็นองค์ประกอบหลักในการพัฒนาพระพุทธศาสนาบุคคลผู้มีส่วนสำคัญประกอบด้วย พระสารีบุตร, พระโมคคัลลานะ, พระอานนท์, และพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยกตัวอย่างบทบาทหน้าที่ที่สำคัญเช่น พระสารีบุตร เป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในพระธรรมวินัย เป็นผู้ช่วยพระพุทธเจ้าในการเทศนาธรรมและตอบปัญหา โดยพระสารีบุตรได้เทศนาธรรมและตอบปัญหาแก่ประชาชนมากมาย จนได้รับสมญานามว่า “เอตทัคคะในทางปัญญา” และพระโมคคัลลานะ เป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในอภิญญา เป็นผู้ช่วยพระพุทธเจ้าในการแสดงอภิญญา โดยพระโมคคัลลานะได้แสดงอภิญญาแก่ประชาชนมากมาย จนได้รับสมญานามว่า “เอตทัคคะในทางอภิญญา” ยังมีพระอานนท์ เป็นพุทธอุปัฏฐาก เป็นผู้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามากที่สุด เป็นผู้ช่วยพระพุทธเจ้าในการจดบันทึกพระธรรมวินัย โดยพระอานนท์ได้จดบันทึกพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้จนครบถ้วนสมบูรณ์เป็นที่เชื่อถือและยึดถือกันมาจนถึงปัจจุบัน สุดท้ายคือพระนางมหาปชาบดีโคตมี เป็นพุทธมารดา เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แก่สตรี โดยพระนางมหาปชาบดีโคตมีได้อุปถัมภ์พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนมากมาย จนทำให้พระพุทธศาสนาสามารถเผยแผ่ไปสู่สตรีและชนชั้นต่าง ๆ ได้นอกจากพระสาวกทั้ง 4 รูปนี้แล้ว ยังมีพระสาวกอีกหลายรูปที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น พระอุบาลี พระควัมปติ พระอนุรุทธะ พระราหุล เป็นต้น โดยพระสาวกเหล่านี้ต่างได้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน จนทำให้พระพุทธศาสนาสามารถเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายไปทั่วชมพูทวีปและทั่วโลกในปัจจุบัน โดยพระสาวกเหล่านี้ได้ทำหน้าที่ที่เด่นชัดคือ เป็นผู้ถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าให้แก่ผู้อื่น โดยเดินทางไปเผยแผ่ธรรมะตามหมู่บ้านต่างๆ โดยเทศนาธรรมและตอบคำถามของผู้ที่สนใจ และเป็นแบบอย่างที่ดีในการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธเจ้า โดยพระสาวกได้ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด และเป็นผู้ช่วยเหลือและสนับสนุนพระพุทธเจ้าในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา บทบาทของพระสาวกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อพระพุทธศาสนา เพราะพระสาวกเหล่านี้เป็นผู้ที่ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า และได้ศึกษาหลักธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ดังนั้นพระสาวกจึงสามารถถ่ายทอดหลักธรรมของพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องและชัดเจน ทำให้ประชาชนสามารถเข้าใจและปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง ซึ่งจะนำไปสู่ความสุขและความเจริญทั้งทางโลกและทางธรรม ในบทความต่อไปนี้จะได้ศึกษาเกี่ยวกับพระสาวกและบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อที่จะได้เข้าใจถึงบทบาทและความสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้มากยิ่งขึ้น (พุทธสาวกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, 2560)

การเผยแผ่สมัยพุทธกาลและหลังสมัยพุทธกาล

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงใช้หลักธรรมคำสอนเป็นหลักในการเผยแผ่โดยทรงสอนให้ผู้คนละความโลภ ความโกรธ ความหลง และดำเนินชีวิตตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้เป็นแนวทางที่สามารถนำไปสู่ความสุขและความเจริญในชีวิต เมื่อในอดีตนั้นพระพุทธเจ้าทรงออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง โดยทรงเดินทางจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังแคว้นต่างๆ ในชมพูทวีป พระองค์ทรงใช้คำสอนและการแสดงธรรมเป็นสื่อในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยทรงแสดงธรรมตามหลักธรรมพระพุทธศาสนาโปรดบุคคลต่างๆ มากมาย ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า ชาวบ้าน ฯลฯ (ป.อ. ยุติโต, 2554) นอกจากพระพุทธเจ้าทรงออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เองแล้ว พระสงฆ์ที่พระองค์ทรงบวช ให้ก็ได้ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน โดยพระสงฆ์ได้เดินทางไปยังแคว้นต่างๆ ในชมพูทวีป เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลนั้นมีวิธีการที่สำคัญดังนั้นการเผยแผ่ด้วยหลักธรรมคำสอน การเผยแผ่ด้วยการแสดงธรรม และการเผยแผ่ด้วยพระสงฆ์

1. การเผยแผ่ด้วยหลักธรรมคำสอน เป็นวิธีการหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยพระพุทธเจ้าทรงสอนให้ผู้คนละความโลภ ความโกรธ ความหลง และให้ดำเนินชีวิตตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เช่น ศีล 5, มรรค 8, อธิบาท 4 และอริยสัจ 4

2. การเผยแผ่ด้วยการแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงใช้การแสดงธรรมเป็นสื่อในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลต่างๆ มากมาย ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า ชาวบ้าน ฯลฯ

3. การเผยแพร่ด้วยพระสงฆ์ พระสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้ก็ได้ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยพระสงฆ์ได้เดินทางไปยังแคว้นต่างๆ ในชมพูทวีป เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามคำสอนของพระพุทธเจ้า

การเผยแพร่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลประสบความสำเร็จเป็นอย่างมาก ส่งผลให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปทั่วชมพูทวีป และยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนั้นก็ยังมีการเผยแผ่มีวิธีการที่หลากหลายดังนี้

1. การเผยแผ่โดยพระสงฆ์ พระสงฆ์ยังคงเป็นสื่อหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน โดยพระสงฆ์ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยการเทศน์สอน การแสดงธรรม การทำบุญ ตักบาตร การปฏิบัติธรรม เป็นต้น

2. การเผยแผ่โดยสถาบันการศึกษา สถาบันการศึกษาต่างๆ ได้มีการจัดการเรียนการสอนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพื่อเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาแก่ประชาชน

3. การเผยแผ่โดยสื่อต่างๆ สื่อต่างๆ เช่น หนังสือ นิตยสาร โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต ได้มีการเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังประชาชนในวงกว้าง

นอกจากวิธีการเหล่านี้แล้ว การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบันยังได้มีการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น การเผยแพร่คลิปวิดีโอธรรมะผ่าน YouTube การจัดทำเว็บไซต์หรือแอปพลิเคชันเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เป็นต้น (พระมหาสุวิทย์, 2564) ซึ่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบันนั้นยังคงมีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะเป็นการทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปและเข้าถึงผู้คนในวงกว้างมากขึ้น

บทบาทวิธีการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงมีทั้งหลักการ และหลักปฏิบัติแตกต่างกันไปตามกาลเทศะและบุคคลที่จะทรงสั่งสอน ดังนั้นการพิจารณาวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์จึงเริ่มตั้งแต่คุณสมบัติของผู้สอน

คุณสมบัติของผู้สอนหรือนักเผยแผ่พุทธวิธีในการสอนนั้นต้องเริ่มต้นจากปรัชญาขั้นพื้นฐาน อันได้แก่ กัลยาณมิตรและมีสติปัญญา ไหวพริบที่ชาญฉลาดเป็นเบื้องต้น จากนั้นต้อง

ประกอบด้วยหลักของนักเผยแผ่กับผู้ฟังหรือผู้สอนกับผู้เรียนที่มีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็น กัลยาณมิตรเป็นอันดับต่อไป เพราะในทางพระพุทธศาสนาถือว่าผู้เผยแผ่กับผู้ฟังหรือผู้สอนกับผู้เรียนนั้นต้องประสานสัมพันธ์กัน มีความกรุณาต่อกันโดยเฉพาะในด้านการอบรมสั่งสอนนั้น ย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนซึ่งเรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร ดังนั้นพระธรรมกถึกหรือนักเผยแผ่พุทธธรรมที่ดีจึงมีลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของ กัลยาณมิตร 7 ประการ ดังนี้ (พระมหาสมชาย, 2549)

1. ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในฐานะเป็นที่สบายและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม
2. ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้ความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย
3. ภาวนีโย เป็นที่ยกย่องในฐานะทรงคุณ คือ ความรู้และภูมิปัญญาแท้จริงทั้งเป็นผู้ฝึกอบรม และปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่างทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ
4. วตตา จ เป็นนักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำ ว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
5. วจนกขโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษา ชักถามคำแนะนำ วิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว
6. คมกิริยญจ ถถ้า กตตา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้ เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป
7. โน จฏฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในฐานะ คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูง

บทบาทวิธีการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคหลังพุทธกาลวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาลนั้น ได้รับการสืบเนื่องจากพุทธบริษัททั้ง 4 กล่าวคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกาได้มีบทบาทในการนำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ยังสถานที่ต่างๆ เพื่อสืบทอดเจตนารมณ์ของพระพุทธเจ้าตามกำลังความสามารถของแต่ละคนแม้พระองค์จะให้สิทธิ์เสรีแก่พุทธบริษัททั้ง ในการเผยแผ่หลักธรรมก็ตาม แต่จากข้อเท็จจริง ตลอดจนความเหมาะสมแห่งสถานภาพ และบุคลิกภาพแล้วสังคมส่วนใหญ่ยังยกย่องพระสงฆ์ให้เป็นผู้ที่ได้รับเกียรติ และเป็นผู้นำในการเผยแผ่ธรรมะเป็นหลัก ในสมัยหลังพุทธกาลนั้นจะเห็นได้ว่าศาสนากับการเมือง

หรือผู้มีอำนาจทางด้านการปกครองนั้น การใช้อำนาจต่างๆ ยังอิงกับธรรมะ ผู้มีอำนาจจะไม่ใช้อำนาจไปด้วยเหตุผลส่วนตัวหรือโดยยึดถือผลประโยชน์ของผู้ปกครอง หลักการทางศาสนาก็ยอมรับความชอบธรรมของผู้มีอำนาจหรือกษัตริย์ในการปกครองประเทศ ส่วนกษัตริย์ก็มีหน้าที่ในการอุปถัมภ์บำรุงและคุ้มครองศาสนา

ดังนั้น ศาสนจักรและอาณาจักรจึงไม่มีการแยกกัน แต่ส่วนก็เป็นเอกเทศของกันและกันโดยเหตุที่ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ได้ดำเนินมาอย่างแน่นแฟ้น มาโดยตลอด แม้ภายหลังพุทธกาล ความสัมพันธ์ดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานในการสังคายนาพระธรรมวินัยแทบทุกครั้งจะต้องมีกษัตริย์ทรงถวายการอุปถัมภ์

ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้มีความเด่นชัดยิ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อปี พ.ศ. 236 ภายหลังจากการสังคายนาครั้งที่ " การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลจนถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชก็ยังคงใช้รูปแบบดั้งเดิมอยู่คืออาศัยพระสงฆ์เป็นผู้เผยแผ่ธรรมะ แต่ครั้งมาถึงยุคพระพุทธศาสนาได้แยกออกเป็นหลายนิกาย โดยเฉพาะที่เด่นชัดที่สุดหลังพุทธกาลพระพุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็น 6 นิกายใหญ่ๆ คือ เถรวาท (หรือสถีรวาทิน) และอาจารย์วาท (หรือมหาสังฆิกะ) หลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 2 ล่วงมาได้ 100 ปี การแตกแยกในครั้งนี้ได้ตอกย้ำให้เห็นถึงเค้าโครงของการแบ่งพระพุทธศาสนาเป็นเถรวาทและมหายานชัดเจนขึ้น โดยหลังจากนั้นไม่นาน ในช่วงสังคายนาครั้งที่ 3 พระพุทธศาสนาก็แบ่งออกเป็น 18 นิกายอย่างชัดเจน และต่อมาได้พัฒนามาเป็นนิกาย 3 สายหลัก คือ สายหินยาน สายมหายาน และสายวัชรยาน (เสถียร, 2561)

อย่างไรก็ตามการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสามารถดำรงอยู่ได้จนถึงปัจจุบันเนื่องด้วยในสมัยพุทธกาลนั้นพระพุทธสาวกของพระพุทธเจ้าอันประกอบด้วยพระสาวกและพระมหาโมคคัลลานะนั้นได้ช่วยขับเคลื่อนพุทธศาสนาได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยการแบ่งบทบาทหน้าที่กันอย่างชัดเจนเพื่อคอยช่วยเหลือซึ่งกันและกันทางด้านของพระสาวกนั้นก็มีความชำนาญในด้านปัญหาและในส่วนของพระโมคคัลลานะนั้นก็มีความชำนาญทางด้านฤทธิ์ถึงขั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายกย่องทั้งสองให้เป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้ายและเบื้องขวา

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในบทบาทของพระสาวกเถระ

บทบาทของพระสาวกในพระพุทธศาสนานั้นท่านได้ช่วยพัฒนาในหลายด้าน เช่น พระสาวกเป็นผู้มีปัญญามากก็คอยช่วยเหลืออนุเคราะห์แก่เพื่อนบรรพชิตด้วยกัน, พระสาวก

บุตรถึงแม้ท่านจะได้รับคำยกย่องมากมายจากพระพุทธเจ้าแต่ก็ไม่เคยลืมที่จะเป็นผู้มีความอ่อนน้อมถ่อมตนเสมอ และพระสารีบุตรมีปฏิภาณในการแสดงพระธรรมเทศนาได้อย่างชัดเจนเข้าใจง่าย การอนุเคราะห์แก่เพื่อนบรรพชิตนั้นท่านมีความสามารถทางด้านปัญญาซึ่งบางครั้งเพื่อนพระภิกษุก็ไม่เข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าท่าน ก็สามารถอธิบายปรับความเข้าใจของเพื่อนได้ซึ่งเป็นการช่วยเหลือเพื่อนภิกษุได้บรรลุธรรมและไม่เสื่อมศรัทธาในพระพุทธศาสนา บ่อยครั้งที่ท่านช่วยผู้อื่นก็มีการยกย่องท่านว่าเป็นผู้ประเสริฐอย่างมากแต่พระสารีบุตรก็ไม่ลืมที่จะอ่อนน้อมถ่อมตนไม่ยกตนเองชมผู้อื่นนั้นก็ทำให้ไม่ว่าผู้ใดจะอยู่ใกล้กับท่านก็มีความสุขและได้ประโยชน์จากปัญญาของท่านเสมอ อย่างไรก็ตามสิ่งที่พระสารีบุตรเป็นภิกษุรูปสำคัญในการพัฒนาศาสนาพุทธนั้นคือการแสดงพระธรรมเทศนาได้ดีชัดเจนเข้าใจง่ายทำให้ไม่ว่าจะเดินทางไปที่ไหนเมื่อเทศนาธรรมจบแล้วก็มีประชาชนต่างศาสนาจำนวนไม่น้อยที่เปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธ (พระธรรมชั้นธ., 2561)

ซึ่งจะเห็นได้ชัดว่าพระสารีบุตรนั้นคือผู้เป็นเลิศทางปัญญากว่าภิกษุทั้งปวงที่ใช้ความสามารถของท่านทางด้านปัญญาในเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งในด้านของสังคม หมู่เพื่อน และตนเอง เนื่องด้วยท่านสามารถแสดงพระธรรมเทศนาได้อย่างชัดเจนทำให้ประชาชนทั่วไปเข้าใจ และสามารถนำไปปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาได้ทำให้ไม่ว่าท่านจะไปที่ไหนก็ตามก็เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมและชุมชนนั้นๆจากที่ไม่เคยรู้จักศาสนาพุทธมาก่อนได้รู้จักจากที่ชาวบ้านนับถือศาสนาอื่นเมื่อได้ฟังเทศนาธรรมนั้นหันมานับถือศาสนาพุทธเป็นจำนวนมากทำให้ความมั่นคงของศาสนาพุทธเพิ่มมากขึ้นเมื่อพุทธศาสนิกชนเพิ่มมากขึ้นพวกเขาก็จะศรัทธาพระสงฆ์มากขึ้นเมื่อมีการสนับสนุนทางด้านอาหารที่สมบูรณ์ก็ทำให้พระภิกษุสามารถปฏิบัติธรรมฝึกสมาธิได้ดีขึ้นและเมื่อพุทธศาสนิกชนผู้ใดเห็นถึงความสมบูรณ์และมั่นคงนี้ก็อาจจะเกิดศรัทธาออกบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ด้วยเช่นกันนั่นก็เป็นการพัฒนาพุทธศาสนาทั้งด้านเพิ่มจำนวนพุทธศาสนิกชนและเพิ่มความมั่นคงของศาสนา. พระสารีบุตรนั้นท่านก็ทรงมีเมตตา อธิษฐานดีกับเพื่อนหมู่คณะสงฆ์ช่วยเหลือในเรื่องต่างๆโดยเฉพาะในการอธิบายหลักธรรมคำสอนโดยปัญญาของท่านทำให้หมู่เพื่อคณะสงฆ์เข้าใจหลักธรรมถึงขั้นบรรลุธรรมได้ซึ่งการกระทำของท่านมีส่วนในการพัฒนาศักยภาพบุคคลากรในศาสนาพุทธคือพระภิกษุให้มีความเข้าใจในหลักพุทธธรรมมากยิ่งขึ้นเมื่อบุคคลกรมีประสิทธิภาพแล้วก็สามารถเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ถึงแม้ว่าท่านจะสร้างประโยชน์อย่างมากในพระพุทธศาสนาที่มีคนยกย่องเคารพนับถือเป็นจำนวนมากแต่ท่านก็ไม่ลืมที่จะอ่อนน้อมถ่อมตนไม่ดูถูกหรือชมผู้อื่นด้วย

ความสามารถของท่านนั้นก็ทำให้หมู่คณะสงฆ์อยู่กันอย่างสามัคคีและการไม่ถือตัวถือตนของท่านนั้นก็เป็นการพัฒนาตนเองด้วยเช่นกัน

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในบทบาทของพระมหาโมคคัลลานะเถระ

บทบาทหน้าที่ของพระโมคคัลลานะนั้นท่านได้ใช้ความสามารถทางด้านฤทธิ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น มีเรื่องราวจากนรกสวรรค์เป็นอุบายในการเทศนาธรรม, อุบายแก้งว้าง 8 ประการ และเป็นตัวอย่างที่ดีในเรื่องของขันติความอดทน การเทศนาธรรมของพระโมคคัลลานะนั้นมีความแตกต่างจากภิกษุรูปอื่นๆ เพราะท่านได้มีเรื่องราวเกี่ยวกับนรกสวรรค์ที่ได้ข้อมูลมาจริงจากการใช้อิทธิฤทธิ์ของท่านเหาะไปดูนรกและสวรรค์ว่าเขาอยู่กันอย่างไร ทำดียังถึงได้ขึ้นสวรรค์ หรือทำชั่วอันใดถึงได้ตกอยู่ในนรก ซึ่งเมื่อได้เทศนาธรรมที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับนรกและสวรรค์จริงๆ แล้วก็จะสร้างความเกรงกลัวต่อบาปในหมู่ประชาชนผู้ฟังธรรมบ้างก็เลิกรรมและบ้างส่วนก็หันมานับถือศาสนาพุทธและทำบุญทำทานมากขึ้น ซึ่งกว่าที่พระโมคคัลลานะจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ที่มีความสามารถทางด้านฤทธิ์นั้นท่านทรงเป็นผู้ได้ฝึกปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องอุบายแก้งว้าง 8 ประการอย่างเคร่งครัด 1) ควรทำในใจถึงสัญญา นั้นให้มาก 2) พิจารณาธรรมที่เคยได้เรียนมา 3) สาธยายธรรมตามที่ตนได้เรียนได้ฟังมา 4) ยอนหูทั้งสองข้างหรือเอาอะไรแหย่หู 5) ล้างหน้าล้างตา แหงนดูทิศต่าง ๆ ต้นไม้ต่าง ๆ 6) วาดภาพถึงแสงสว่าง 7) เดินจงกรมกลับไปมา 8) นอนในท่าสี่เหลี่ยม คือ นอนตะแคงเบี่ยงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมกัน ตั้งใจลุกขึ้น และพิจารณาจะไม่ประกอบสุขในการเอนหลัง และไม่ประกอบสุขในการเคลิ้มหลับ ซึ่งหลักธรรมอุบายแก้งว้างนี้ก็เป็นหลักธรรมสำคัญต่อหมู่คณะสงฆ์ในการฝึกปฏิบัติธรรมสมาธิได้ต่อไป อย่างไรก็ตามท่านก็เป็นผู้ที่มิขันธ์คือความอดทนเป็นอย่างมาก เพราะท่านต้องฝึกสมาธิจนเอาชนะความง่วงได้สำเร็จโดยการอดทนต่อการง่วงนอน และขณะที่ท่านใช้อิทธิฤทธิ์ต่างๆ ไปในนรกหรือสวรรค์ก็ต้องมีขันติความอดทนต่อสิ่งต่างๆ ที่ได้เห็น

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระโมคคัลลานะนั้นมีองค์ประกอบหลัก 3 อย่าง คือ การเทศนาธรรมอย่างมีประสิทธิภาพโดยมีเรื่องราวประสบการณ์จริง, อุบายชนะความง่วง 8 ประการที่เป็นตัวอย่างแก่หมู่ภิกษุสงฆ์, และ ความมีขันติอดทนเป็นการฝึกฝนตนเอง ซึ่งการเทศนาโดยการยกตัวอย่างประสบการณ์จริงจากผู้พูดถือเป็นเทคนิคการนำเสนอที่ทำให้ผู้ฟังสนใจในเรื่องราวที่เราจะนำเสนอได้มากขึ้นนั้นก็สามารถทำให้เข้าใจหลักธรรมได้ง่ายยิ่งขึ้น และสามารถนำไปปรับใช้ในชีวิตประจำวันได้จนเกิดเป็นศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพิ่มยิ่งขึ้น อุบาย

แก้งว่ง 8 ประการนั้นเหมือนกับหลักการตัวอย่างแก่หมู่ภิกษุสงฆ์ เมื่อเจอปัญหาความว่งก็สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้จนสามารถก้าวข้ามความว่งได้จนอาจจะบรรลุธรรมที่สูงขึ้นไปในที่สุด การที่มีความสามารถเช่นนี้พระมหาโมคคัลลานะต้องฝึกตนเองอย่างหนักด้วยขันติความอดทนจนสามารถเอาชนะความว่งได้จนกระทั่งมีความสามารถทางอิทธิฤทธิ์ก็ยังคงอดทนต้องสิ่งต่างๆที่มาระทบในระหว่างที่ไปดูที่สวรรค์และนรก (พระธรรมชั้นธ, 2561)

บทสรุป

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานกว่า 2,500 ปี มีจำนวนผู้นับถือมากกว่า 500 ล้านคนทั่วโลก แบ่งออกเป็นสองนิกายหลัก ได้แก่ นิกายเถรวาทและนิกายมหายาน นิกายเถรวาทมีผู้นับถือส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียตะวันออก ส่วนนิกายมหายานมีผู้นับถือส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกและเอเชียกลาง ซึ่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล อาศัยหลักธรรมคำสอนและภิกษุสงฆ์เป็นช่องทางสำคัญในการเผยแผ่ โดยภิกษุสงฆ์ได้เดินทางไปเผยแผ่ธรรมะตามหมู่บ้านและเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป โดยเทศนาธรรมและตอบคำถามของผู้ที่สนใจ ส่งผลให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปทั่วชมพูทวีป และกลายเป็นหนึ่งในศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดในโลกในปัจจุบันอย่างไรก็ตามนั้นองค์ประทีที่สำคัญที่สุดของศาสนาพุทธนั้นคือพระสาวกที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยเป็นผู้สืบทอดหลักธรรมคำสอนและการปฏิบัติตนของพระพุทธเจ้า นำไปเผยแผ่ให้กับบุคคลทั่วไป พระสาวกสามารถแบ่งออกเป็นสองกลุ่มหลัก ได้แก่ พระอรหันต์และพระปุถุชน พระอรหันต์คือผู้ที่บรรลุธรรมสูงสุดแล้ว สามารถสอนธรรมะได้อย่างลึกซึ้งและเป็นที่เคารพศรัทธาของผู้อื่น ส่วนพระปุถุชนคือผู้ที่ยังแสวงหาธรรมะอยู่ สามารถสอนธรรมะได้อย่างเข้าใจง่ายและเข้าถึงจิตใจของผู้อื่นพระสาวกมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลากหลายรูปแบบ เช่น การตอบคำถาม การสนทนาธรรม และการบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม วิธีการเหล่านี้ทำให้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาสามารถเข้าถึงผู้คนในสังคมได้อย่างกว้างขวาง การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวกประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ส่งผลให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปทั่วชมพูทวีป ความสำเร็จของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวกเกิดจากปัจจัยหลายประการ เช่น หลักธรรมคำสอนที่ลึกซึ้งและสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง การปฏิบัติตนที่เป็นแบบอย่างของพระสาวก และวิธีการเผยแผ่ที่หลากหลาย อย่างไรก็ตามความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

อาจจะเป็นเรื่องที่ท้าทายในการใช้หลักธรรมคำสอนในชีวิตประจำวันแต่จริงๆ แล้วนั้น หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาสามารถเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของสังคม และนำพาผู้คนไปสู่ความสุขในชีวิต

เอกสารอ้างอิง

- ฐานวุฑโฒ พระมหาสมชาย. (2549). วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล. ใน พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ, ลมหายใจเข้าออกของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพีวี่พีซีพพลายส์จำกัด.
- โพธิ์นันทะ เสถียร. (2561). วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล. ใน โพธิ์นันทะ เสถียร, ชุมชุมพระสูตรมหายาน (หน้า ช-ฉ). กรุงเทพมหานคร.
- พระมหาสุวิทย์. (2564). การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่. การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่, 2-3.
- ป.อ.ปยุตโต. (2554). ความสุขทุกแง่มุม. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพมหานคร: ผลิตัม.
- พุทธสาวกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. (2560). เรียกใช้เมื่อ 12 มกราคม 2566 https://www.pewresearch.org/religion/wp-content/uploads/sites/7/2023/09/pr_2023.09.12_se-asia_thai-summary.pdf
- พระธรรมชั้นธ. (2561). พระมหาโมคคัลลานะเถระ. เรียกใช้เมื่อ 12 มกราคม 2566 <https://84000.org/one/1/04.html>
- พระธรรมชั้นธ. (2561). พระสารีบุตรเถระ. เรียกใช้เมื่อ 12 มกราคม 2566 จาก <https://84000.org/one/1/03.html>
- พระประยูร อาจิณณมโม. (2564). บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวกในพระสูตรต้นตอปีฎก. เรียกใช้เมื่อ 19 มีนาคม 2567 จาก <https://e-thesis.mcu.ac.th/storage/ediyXCvNFaLXjLvufWM07jjkkkYEPvtJGV58yyT.pdf>
- รัชณี วรรณประเสริฐ. (2563). บทบาทของพระสาวกในการสร้างสังคมเชิงวัฒนธรรม: กรณีศึกษาวัดสุวรรณคีรี. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์, 35(4), 210-225.